

BÁRKI LEHET KÖLTŐ

Schmidt Éváról már sok mindent elmondtam lapunk hasábjain, *Divertimento* című karácsonyi írásomban. Éva fiatal néprajzkutató. A Magyar Tudományos Akadémia aspiránsa, aki két éve a Leningrádi Állami Egyetemen dolgozik. Tavaly nyáron egy expedícióval hónapokat töltött az Eszaknyugat-Szibériában. Ott a magyarok ősi testvérnépeivel, a vogulokkal és osztjakkal már harmadszor találkozott. Feladata volt, hogy tanulmányozza életük mai szintjét, kultúrájukat és ősidőkből megőrzött népi hagyományait. Tapasztalás, folytonos jegyzés, magnetofonfelvétel — és veleszületett intelligenciája segítségével, kivételes eredménnyel végezte feladatát. Jelenleg Leningrádban írja szibériai kutatásairól kandidátusi értekezését. Az alábbi sorokat rövid pesti tartózkodása alkalmával írta, és rám bízta, hogy — amennyiben ezt helyeslem — küldjem meg közlésre az *Élet és Irodalom*nak. Elküldöm, mert szinte egyedülálló ismertetést ad ezzel közre.

Éva Leita

Nyeles-nyíl-röptű nap
röpte alatt
éneket gondoltam, regét gondoltam,
tízbordás boltos mellkasom
nem rejthette, erőt vett rajtam...
Túr nagyapám éneke.
NAGY LÁSZLÓ FORDÍTÁSA

Miféle ének az, amely, mintegy önálló életre kelve, erőt vesz szerzőjén? Ó, ez egyszerűen csak a Pygmalion-hatás — mondhatnánk. Az alkotó emberek közül — nem is kell feltétlenül művészeknek lenniük — ki nem esett már hosszabb-rövidebb időre saját műve bűvületébe? Ez az ének azonban más:

...lent futkosó kicsi leány
fülönfüggős drága fülén
énekiem helyet talál,
lent futkosó kicsi leány
fülönfüggős drága fülén
kis regém helyet talál...

Elűzhetetlenül odaszegődik mindenkihez, gyerekekhez, felnőtthöz, férfhoz, nőhöz, élőhöz, holtához. És tulajdonképpen bárkinek az agyában kikelhet, hogy aztán száján kiröppenve messzi vidékekre szálljon:

...Madár-röptető déltáj szegélye —
onnan jó selyem him madár gyanánt,
hegyfok-magasú fa tetejébe
ülő a röpte, éneklése...

Ilyen a vogul ének meg az osztják is. Legközelebbi nyelvrokaink éneke. A múlt századi magyar kutatók, ha rokonszenvet akartak ébreszteni a szégyelt, halzsíros szibériai atyafiak iránt, feltétlenül népköltészetük gazdagságára hivatkoztak. Leginkább, persze, a több ezer soros hőségeket, a napokig tartó medveünnepeket emlegették — olyan műfajokat, melyek nemcsak ősiségükkel, hanem pusztá méreteikkel is meglepték az átlageurópaiakat. Most, amikor végképp leáldozóban van a párhuzam, istenített medvék, révülő sámánok napja, sajátos, másfajta hagyományuk vívhatja ki elismerésünket: az egyéni énekköltés.

Bárki lehet költő? Miért ne lehetne, legfeljebb ha nem elég tehetséges, rossz költő lesz belőle. Tekintsük a költőt olyan embernek, aki kora és kultúrája poétikájának megfelelően önálló műalkotást hoz létre, amit a társadalom az ő nevéhez kötve fogad be. A fő történelmi tendencia: az igazán egyéni műalkotás mindinkább hivatásossá válik, mert a „megrendelő” uralkodó osztály ezt lehetővé teszi. Az elnyomott osztályok műalkotásai pedig egyre közösségibb vonásokat vesznek fel, jellegük korlátozottabb lesz. A végeredmény például a mi népköltészetünk, ahol az egyéni alkotás lehetősége már csak néhány műfajban (sirató, keserves, gúnydal) él. Az énekesek általában „készen” kapják a dalokat, csak a szájhagyományozó újriformálás és újraértékelés ad teret alkotó törekvéseiknek. No de a hagyományos paraszti kultúra ugyanúgy visszaszorulóban van, mint a sámánoké, a népköltészetre hivatkozni nem túlságosan időszerű. Korunkban, miközben a népesség passzívabb része idült tömegkommunikáció-fogyasztóvá válik, aktívabb része beleveti magát az amatőrtevékenységekbe, a hivatásos művészet formai-kulturális normáinak parttalanságában szinte már minden műalkotásként (is) értelmezhetővé lesz. Épp ideje visszapillantnunk arra a korra, melyben mindenki költő lehetett. Ilyen kultúrák természetesen világszerte léteznek — mindenütt, ahol nemzeti vagy korai osztálytársadalmi formák fennmaradtak. Különös szerencsénk, hogy legközelebbi nyelvrokaink kultúrája az egyik legjobb példa.

★

Hogy is válik tehát az egyszerű vogul vagy osztják költővé? Először is át kell éreznünk, hogy a nemzeti társadalmakban az egyén szerepe és felelőssége nagyobb, mint a későbbi osztálytársadalmakban. A vadász kifejezetten individualistának tetszhet szemünkben. Nem csoda, hiszen a természettel és társadalommal folytatott harcában egyéni leleményétől és szerencséjétől félelmetesen sok függ. Önálló, nevéhez kötött éneke nem más, mint személye fontosságának művészi tükröződése. Nem mintha nem volna olyan ének, amit készen vagy félkészén kapna. A gazdag kultikus szájhagyomány közösségi, mint az európai népköltészet. A népdalnak megfelelő kategória azonban mind a mai napig nem létezik: a „világi” tárgyú énekeket mindenki maga költi, és lehetőleg önmagáról.

Van tehát egy hagyomány, mely előírja, hogy minden valamirevaló ember költsön éneket. Miről? Ez kötetlen (mint a hivatásos költészetben), csak a konvenció igyekszik műfajszzerű csoportokba terelni a témákat. A poétikai kötöttségek viszont sokrétűek és szigorúak, több kötetre volna szükség leírásukhoz.

Az énekköltéshez legelőbb is kell egy téma: valami kivételes nagy élmény, vagy épp az ellenkezője, a mindennapok mélyen bevésődő általánosságai. Ezzel szinte egy időben merül fel a ritmusközpont valamely egy-két soros, félkészén hagyományozott dallam formájában. A dallamsorok-

kal egyéni belátás szerint lehet gazdálkodni, helyi szokásoknak megfelelően szilárd két-három soros vázat alkotni, vagy addig ismételni az utolsó sort, míg a mondat be nem fejeződik. A szöveg és dallam egyszerre alakul, összehangolásuk nem könnyű feladat. A dallam ritmusképlete variálható, a szövegsorok szótagszáma is, csak a hangsúlyok száma ne változzon. Ha a zenei sor túl hosszú, értelmetlen töltőszavakkal és szótagokkal, vagy glisszandókkal nyújtják meg a szövegsort, ha túl rövid, aprózzák a ritmust. Az ének minden monotonitása ellenére olyan változatos, hogy sosem lehet tudni: a következő sorban a sok lehetőségből mi valósul meg. De mindez csak a forma, a java még hátravan.

Döntő tényező a szerző szándéka, hogy maradandó mű szülessen-e vagy futó alkalmi improvizáció. A maradandó ének lehet egyszerűbb vagy bonyolultabb. Az egyszerű kevéstényezőző témát dolgoz fel, például valamilyen csoporthoz vagy személyhez való viszonyt, egy jellemző tevékenység sommás leírását, kötődést a szülőföldhöz, futó hangulatot. A bonyolultabb énekek a szerző önmagának igyekszik megszerezni a rövidke (néhány nemzedékre szóló) halhatatlanságot. Összefoglalja egész életét vagy annak egy fontos eseményét. Stílus is kétféle van. Az egyik igénytelen, elég, ha a formai követelmények teljesülnek. A másik emelkedettebb, itt a valóság magasabb esztétikai szinten, gyönyörű metaforákkal, szimbólumokkal fejeződik ki, a kultikus költészet bármely eleme is átvehető. Az énekek szubjektív, de mindig igazak, még akkor is, ha ez szerzőjüknek kellemetlenséget okoz — afféle művészi személyi igazolványok a közösségekben.

A szöveg megfogalmazásában nagy segítségére vannak a szerzőnek a hagyományos metaforák és a formulák, e félkész sorok, melyeknek évszázadok során csiszolt, mégis alakítható jelzői kölcsönzik a képszerűséget. Jellegzetes poétikai jegy a párhuzam, azaz egy sornak az ismétlése, egy-két szónak bizonyos rokonjelentésű szóval való felcseréléseivel. Egész sorra kiterjedő rím ez (annak ugyanis, hogy a sorok hasonlóan végződnek-e, nincs különösebb jelentősége), mindenki kedve szerint rakja ki velük az egyszerűbb rímképleteket, változtatja őket magányos sorokkal. Közkezdelt az egy-többi képzett szavakkal való játék és a váratlan alliteráció. Kezdődhet az alkotás, 10—15 szint összehangolása.

Tegyük fel, hogy a téma egy szomorú élet panasza. Rései gondolatban már kompozíciós vázba rendeződtek. Egyik eleme az, hogy mióta a szerző öccse meghalt, nincs kiért visszajárnia szülőfalujába. A szerző a két tény külön mondatokba osztja. Emelkedetten akarja kifejezni magát, mindkét mondatot költői képp alakítja, az első hagyományos, a másodikat újszerű elemekkel. A második mondat elejére kiválaszt egy formulát s párhuzamba állítja egy hasonló másikkal, ebből egészen új jelentés keletkezik. Ismétléssel kitoldja a túl rövid sorokat, eldönti, hogy melyik sor igényel párhuzamot, egy páros és egy kereszt-„rímes” képbe foglalja őket. Eldönt még egy sor kérdést, s íme (nyersfordításban):

Kis Leontyij, én testvérkém,
testvérkém halála után
hátamat támogató vastag ágú fám,
mellemet támogató vastag gyökerű fám
nincsen már énnekem.
Kis folyótorkolati falucskám
réves falusi révét,
haj, nagy fatörzs zárta el,
utas falusi útját
haj, nagy fatörzs nőtte be,
haj, nem megyek, haj nem megyek.

Ilyenformán terebélyesül az ének sokszor 80-100-sorosára. A szerző a kezdősorban kiteszi kézjegyét: „Én, X. Y., énekelek”.

Az éneklés alkalmi régebben hasonlóak voltak a költéséhez: felindult állapotban, például italozás közben vagy nagyon ingerkezélyes körülmények között, monoton munka, hosszú várakozás, napokig tartó evezés vagy szánút alatt. Az ének hű segítő társa volt az embernek, szorongató szükségében és nagyralátó igényeiben egyaránt. Míves formába kényszerítette az indulatot, színessé varázsolta az elviselhetetlen sivárságot. Mindenki beleoltotta a művészi szemléletet és alkotókészséget, kitüntette, emlékeztetése tette szerzőjét.

★

Szibéria fejlődése példátlanul gyors. Eltűnően van az északi élet monotonitája, s egyidejűleg az egyéni ének a másik végletbe, az iltalos vendégeskedések körébe szorul. A civilizáció vívmányain és műzenén nevelkedő fiatalok csodálkozva néznek a kutatóra, akit megbűvölnek az öreges vontatott énekei. Végtelen, önmagába visszatérő dallamaik, egymást előhívó párhuzamaik napokra rabul ejtik, csak a következő ének űzheti ki agyából. A kutató éppen szeretni tanulja azt, amit ezelőtt, magától értetődő szokványossága miatt, alig méltattak figyelemre. Jobb későn, mint soha.

Schmidt Éva